

ХУДОЖНЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РОЛІ ОСОБИСТОСТІ В ІСТОРІЇ В РОМАНІ Д. БАЛАШОВА «ВЕЛИКИЙ СТІЛ»

Вінницький національний технічний університет, Вінниця

Анотація

У статті розглядається своєрідність художньої інтерпретації питання про роль особистості в історії у романі Д. Балашова «Великий стіл». Показано, що осмислення закономірностей історичного процесу з позицій пасіонарної теорії етногенезу надало автору нові можливості для художнього аналізу минулого.

Ключові слова: історичний роман, пасіонарна теорія, художній аналіз, історичний процес, особистість.

Abstract

The article deals with the peculiarity of the artistic interpretation of the question of the role of the individual in history in D. Balashov's novel "The Great Throne". It is shown that the research of the laws of the historical process from the standpoint of the passionary theory of ethnogenesis gave to the author new possibilities for the artistic analysis of the past.

Key words: historical novel, passionary theory, artistic analysis, historical process, personality.

Творчий доробок Д. Балашова (1927-2000) посідає особливе місце в літературному процесі ХХ ст. Грунтуючись на глибокому знанні історії та реалій сучасності, письменник переосмислив класичні традиції світової літератури згідно з власною концепцією історії та долі народів, в основі якої – пасіонарна теорія етногенезу [1].

Загальний авторський задум, обумовлений потребою осмислити російську історію з точки зору пасіонарної теорії, полягає у прагненні художньо дослідити закономірності процесу утворення нації, формування національної самосвідомості, становлення державності.

Осмислення історичного процесу неминуче викликає питання про роль у ньому тієї чи іншої особистості: чи визначила вона ходу історії; чи був невідворотним саме такий перебіг подій; як би відбувалися події без того чи іншого діяча тощо. Питання про особистість в історичному процесі хвилювало мислителів в усі часи, починаючи з античності. Проблема ролі особистості в історії прагнули розв'язати філософи (Г. Гегель, Г. Плеханов, Т. Карлейль, К. Маркс, У. Джеймс, Ф. Вудс, Н. Михайловський, С. Хук, І. Пригожин, І. Стенгерс та ін.), письменники (Л. Толстой, Ю. Тинянов, О. Толстой, А. Чапигін, В. Ян, С. Склярєнко, В. Шукшин, М. Сіماشко, В. Пікуль та ін.), однак і на сьогодні проблема залишається далекою від кінцевого розв'язання. Дослідження Л. Грініна, який прослідкував еволюцію поглядів на роль особистості в історії [2] та проаналізував сучасні погляди на проблему [3] свідчать: на сьогодні наукова думка загалом визнає, що самі події і характер їх перебігу можуть бути результатом діяльності різноманітних груп та їх лідерів, а також можуть залежати від дій окремих людей. Тому проблема ролі особистості в історії є актуальною для кожного покоління, і її актуальність надзвичайно зростає у добу глобалізації, коли діяльність окремих особистостей здатна вплинути на увесь світ [4].

Осмислення Д. Балашовим подій історії не з погляду соціально-економічних закономірностей, а з позицій пасіонарної теорії надала автору нові можливості для художнього дослідження минулого. Актуальність нашого дослідження визначається відсутністю до теперішнього часу літературознавчих праць, які розглядали б систему зображально-виражальних засобів у творах Д. Балашова як спосіб художньої реалізації авторських поглядів щодо закономірностей історичного процесу, хоча сам письменник неодноразово вказував, що методологічною основою аналізу закономірностей історії для нього стала пасіонарна теорія.

Створена на стику гуманітарних та природничих наук, пасіонарна теорія етногенезу являє собою спробу знайти відповіді на фундаментальні питання людського буття: чим є народ? Звідки беруться в народі сили, що, пробуджуючись до звершень, змінюють хід історії? [5]

Опора на пасіонарну теорію визначає головного героя циклу історичних романів «Государі московські» – нація у процесі формування. У понятті «народ» письменник об'єднує всі соціальні групи

Русі XIV століття, які утворюють національну єдність – від селянина до князя, – простежує системні зв'язки між ними і виявляє, наскільки діяльність кожного позначається на долі нації загалом.

Головну увагу у своїх творах письменник приділяє характерам та взаєминам осіб, що яскраво виявили себе в історії. Відкинувши жорстку соціально-класову детермінованість подій, Д. Балашов різко посилює та драматизує психологічні й морально-філософські аспекти історії. Проблема людини розв'язується як проблема моральної особистості, що реалізує себе у конкретних стосунках з іншими особистостями, у конкретному соціально-історичному бутті. Фактичний матеріал слугує основою для аналізу причинно-наслідкових відношень в історичному процесі.

Проблема міри впливу особистості на історію художньо досліджується письменником протягом усього циклу, кожен з романів відкриває новий її аспект. Найбільш показовим, з такого погляду, є роман «Великий стіл» (1979), у якому знайшла відображення гіпотеза Д.Балашова про альтернативний «тверський варіант» російської державності, згідно з якою центром об'єднання руських земель могла стати не Москва, а Твер. Тому **метою** нашої розвідки є виявлення своєрідності художньої інтерпретації питання про роль особистості в історії у романі Д. Балашова «Великий стіл».

У центрі уваги письменника в романі «Великий стіл» питання: яким чином маленькій незначній Москві вдалося здолати найсильніше руське князівство XIV-го століття?

Вирішуючи, кому бути великим князем, «земля» (тобто всі суспільні стани Русі [1, с.28, с.132]) вперше була одностайною: «... *самым достойным, единственным и бесспорным великим князем должен был стать Михайло Ярославич Тверской*» [6, с.12]. Не погодилася тільки одна людина – князь Юрій Московський. Саме тут – зав'язка конфлікту: Юрій протиставив волі «землі» свою особисту волю, і його нестримне прагнення стати великим князем визначило «грозовий характер» подій у наступні роки.

В описуваний період Москва за політичною вагою не могла рівнятися із Твер'ю, яку з великою симпатією змальовує автор, порівнюючи з іншими містами Володимирської Русі. В уста переяславського князя вкладає письменник гіпотезу про можливість формування руської держави, центром якої стала б Твер: «Получив Переяславль, а затем великое княжение, Михаил сядет в Новгороде Великом и соберет в свои руки всю страну... Оттуда, с верховьев Волги, пойдет и должна пойти Новая, Великая Русь!..» [7; 581]. І продовжує згодом в авторському відступі: «Что было бы, не начни Юрий Московский борьбы противу Твери? Как повернулась бы тогда судьба страны?.. Утвердилась бы торговая и книжная Тверь, самой природой (перекресток волынского, смоленского и новгородского торговых путей) поставленная быть столицей новой Руси. Укрепилась бы одна династия, а значит, на столетие раньше страна пришла бы к непрерывной и твердой государственной власти, к просвещению... Литва не получила бы Смоленска, и, как знать, возможно, не пала бы тогда и Галицко-Волынская Русь!.. А может и то, что повела бы Тверь русские полки полувеком раньше на поле Куликово...» [6, с.27]. Однак велична Твер не стала центром нової Русі, а перетворилася на обпалені руїни. Тверські князі, справжні руські витязі – Михайло, його сини Дмитро й Олександр та онук Федір – через інтриги московських князів Юрія та Івана Калити були закатовані в Орді [8].

Досліджуючи взаємозв'язок діяльності окремої людини та історії народу і використавши для цього історичний конфлікт «Твер або Москва», Д. Балашов створює яскраві образи князів-антагоністів – Михайла Тверського і Юрія Московського: два типи давньоруських правителів, два людських характери. Якщо Михайло «достойный князь, лучшего не сыскать, пожалуй, ныне в Русской земле!» [6, с.19], то Юрій «излиха зол, жаден», «не ведал он ни совести, ни стыда» [6, с.18]. Юрій – пасіонарій-руйнівник, найнебезпечніша людина Русі, оскільки за ним – сила такого ж аморального за сутністю ординського хана Узбека.

У потрактуванні Д. Балашова, людяність Михайла Тверського, його моральна досконалість не відповідали історичній ситуації. Мотив приреченості, рокової долі, обумовленої невідповідністю людського характеру історичному моменту, пронизує весь роман, надаючи йому трагедійного звучання. У період розбрату, татарського свавілля князь був приречений. Письменник у внутрішніх монологів, використовуючи невласно-пряме мовлення, визначає міру «провини» Михайла у лихах, що його спіткали: «Ты сам виноват, виноват в силе и славе твоей. Виноват в том, что хочешь собрать Русь в единый кулак, а она того не хочет и разбредается на уделы» [6, с.173]. «Или он обогнал время свое и помыслил строить Русь в пору распада и тленья?» Проте «должен кто-то стать вопреки тому и в нынешнюю глухую годину! Стать, и нести крест, и бороться, и вершить подвиги, даже зная, что обречен временем и годиною своей!» [6, с.223]. Тут особливо виразно звучить мотив жертвності, трагічної неминуєності загибелі Михайла.

Проти князя-витязя, дбайливого господаря, патріота, який безперервно турбується про зміцнення Руської землі, ополчилися й інші князі, відчувши силу Юрія, що заручився підтримкою ординського хана. Михайло переміг московсько-татарське військо в одній локальній битві, однак протистояти всій силі Орди самотужки Твер не могла, а руські князі ще надто боялися кожен за себе, були нездатні відкрито згуртуватися навколо доблесного вождя, яким був тверський князь. Д. Балашов знаходить у подіях минулого підтвердження одного з положень пасіонарної теорії, що пов'язує розвиток історії з мораллю, взаємообумовленість суспільного та особистого: у міжособних конфліктах народів, найчастіше гинуть кращі, вірні переконанням, ті, «для кого честь и заветы старины отнюдь не звук пустой, а значат больше собственной жизни, и выживают предатели, перебежчики, ренегаты, способные стать под любое знамя, лишь бы сохранить себя да еще нажиться на чужой беде» [6, с.268].

Образ Михайла Тверського побудовано на основі конфлікту «людина і доля». Ці два поняття набувають у романі цілком визначеного морального змісту. Конфлікт вибудовується як зіткнення фатального ходу долі та життя людини. У Д. Балашова категорія «долі» осмислюється глибоко історично: етапи етногенезу визначають і характер перебігу історичних подій, і можливості історичних діячів з різними моральними настановами. У цьому суть образу Михайла Тверського: драматичний супротив особистості ворожим обставинам, що породжені історичним моментом. Доля Михайла, її жертвний характер визначається високими моральними якостями тверського князя, що унеможливають для нього здійснення вчинків, несумісних із загальнолюдською мораллю.

У критиці висловлювалася думка, що Д. Балашов, художньо втілюючи «тверську гіпотезу», надмірно ідеалізує Михайла і не виправдано принижує Юрія. Зокрема, В. Юдін вважає, що концепція «тверського варіанту» російської державності не відповідає реальному перебігу історичних подій і суперечить правді життя, оскільки історично виправданою виявилася саме політика московських князів [9, с.154]. Безумовно, беручи до уваги історичні реалії, можна з легкістю відкидати «тверський варіант»: Москва, а не Твер стала збирачем руських земель і центром держави, що склалася згодом. Однак на світанку російської державності все дійсно могло скластися інакше. Так вважає і С. Шуртаков, зауважуючи: зараз дійсно майже неможливо уявити, що столицею Русі могла бути не Москва, але на початку XIV століття навіть маловідомий у наш час Городець на Волзі мало не став стольним містом Русі [10, с.206]. З впевненістю можна сказати, що перед нами не суб'єктивна, не виправдана ідеалізація однієї історичної постаті й приниження іншої – письменник створює не історичні портрети, а концептуально обумовлені художні образи, покликані втілити авторську відповідь на одне з головних запитань роману: чому не реалізувався «тверський варіант» російської державності, зважаючи на значні переваги Твері перед Москвою?

Отже, однією з визначальних причин загибелі тверських князів Д. Балашов вважає невідповідність їхніх високих моральних якостей («не были они рабами, на горе себе, и прикинутся рабами не могли») стану Русі на початковому етапі етногенезу. «Тверський варіант» був би можливий за тієї умови, що правителі Твері були б так само позбавлені моралі, як і московські.

Морально-етичні аспекти розв'язання проблеми ролі окремої особистості в історичному процесі у Д.Балашова виявлені у мотиві вибору. З вибором у свою чергу пов'язана категорія сумніння, наявність або відсутність якого визначає і сам вибір, і усвідомлення його наслідків, що вводить мотиви відповідальності й відплати.

Про значення вибору кожної людини для історії письменник говорить прямо у публіцистичному відступі: «История не знает проверки событий своих, и мы, потомки, нередко одну из многих возможностей, случайную и не всегда лучшую, принимаем за необходимость, за единственное, неизбежное решение. А в истории, как и в жизни, ошибаются очень часто! И за ошибки платят головой, иногда целые народы, и уже нет пути назад, нельзя повторить прошедшее» [6, с.28]. Протягом всього циклу звучить думка письменника, що від рішень тих, хто живе зараз, залежить доля їхніх дітей та всього народу, і не можна забувати, вивчаючи історію, що все могло скластися інакше: «История – это наша жизнь, и делаем ее мы. Все скопом, соборно. Всем народом творим, и каждый в osobину тоже, всею жизнью своей, постоянно и незаметно. Но бывает также у каждого и свой час выбора пути, от коего потом будут зависеть и его судьба малая, и большая судьба родины» [6, с.28].

Висловлена прямо, авторська ідея перед усім є втіленою у художньому полотні оповіді, і читач стає свідком того, як «вибори» героїв письменника (й історичних, і вигаданих), накладаючись один на один, взаємодіючи один з одним, визначають долю країни.

Отже, у романі «Великий стіл» на основі історичних подій часів боротьби Москви з Твер'ю за велике володимирське князіння Д. Балашов розглядає морально-етичні аспекти проблеми влади,

розв'язуючи питання щодо ролі окремої особистості в історичному процесі, відповідальності особистості перед суспільством і суспільства перед особистістю, народом перед владою і влади перед народом. Письменник тонко розкриває складність співвідношення особистих прагнень індивіда та загальних тенденцій історичного розвитку. Приділяючи головну увагу образам правителів, письменник жодною мірою не абсолютизує роль окремої особистості в історії, показуючи, що об'єктивно результативність політики правителів обумовлена мірою її відповідності загальнонаціональним настроям та інтересам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Пустовіт Т.М. Методологічна основа художнього аналізу історичного процесу в творах Д. Балашова: Монографія / Т.М. Пустовіт. – Вінниця : ВНТУ, 2012. – 157 с.
2. Гринин. Л.Е. Личность в истории: эволюция взглядов / Л.Е. Гринин // История и современность. – 2010. – №2. – С. 3–44.
3. Гринин. Л.Е. Личность в истории: современные подходы / Л.Е. Гринин // История и современность. – 2011. – №1. – С. 3–40.
4. Гринин. Л.Е. Роль личности в истории: история и теория вопроса : / Л.Е. Гринин // Философия и общество. – 2011. – № 4. – С. 175–193.
5. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли / Л.Н. Гумилев. – М. : Эксмо, 2007. – 660 с.
6. Балашов Д.М. Собрание сочинений: В 6-ти т. / Д.М. Балашов. – М. : Художественная литература, 1991. – Т. 2: Великий стол. – 445 с.
7. Балашов Д.М. Собрание сочинений: В 6-ти т. / Д.М. Балашов. – М. : Художественная литература, 1991. –Т. 1: Младший сын. – 622 с.
8. Пустовіт Т.Н. Концептуальний характер образу державного діяча російського середньовіччя в романі Д. Балашова «Бремя власти» / Т.Н. Пустовіт // Південний архів: збірник наукових праць. Філологічні науки. – Вип.51. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2012. – С.93-98.
9. Юдин В.А. Человек. История. Память / В.А. Юдин. – М. : Современник, 1990. – 253 с.
10. Шуртаков С. Воссоздание истории / С. Шуртаков // Москва. – 1980. – № 3. – С. 203–206 с.

Пустовіт Тетяна Миколаївна – канд. філол. наук, доцент кафедри мовознавства, Вінницький національний технічний університет, e-mail: tetyanatuleneva@gmail.com

Pustovit Tetyana N. – Candidate of Philology, Associate Professor, Department of Linguistics, Vinnitsa National Technical University, Vinnitsa